

Marek Starowieyski, Wincenty Myszor, Kazimierz Obrycki, Stanisław Kalinkowski

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 52/1, 171-186

1982

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. PUBLIKACJE. 1. Nowe tomy *Corpus Christianorum, Series Graeca*. — 2. „Chrześcijańskie tomy” *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*. — 3. „Jahrbuch für Antike und Christentum” 23 (1980). — 4. Wśród jugosłowiańskich publikacji patrystycznych. — 5. Przekłady starożytnych reguł zakonnych. — 6. Nag Hammadi — nowe publikacje. II. KOMUNIKATY. 1. Czy Orygenes został potępiony? — 2. „Latinitas”. — 3. Zmarli*.

I. PUBLIKACJE

1. Nowe tomy „Corpus Christianorum. Series Graeca”

W STV 16 (1978) nr 2, s. 284—287 została omówiona nowo założona seria patrystyczna *Corpus Christianorum, Series Graeca* (CChr Gr), trzecia z kolei po *Series Latina* i *Continuatio Medioevalis*, wchodząca w skład *Corpus Christianorum*. Wydawane są one przez firmę Brepols (Turnhout) i University Press Katolickiego Uniwersytetu w Leuven. Pierwszym tomem tej serii były dzieła Jana z Cezarei, drugim — katena grecka do Rdz i Wj, omówiona w ColTh 49 (1979), z. III, s. 188 n.

Wypada więc teraz zająć się następnymi tomami tej serii, zapowiedzianymi już w pierwszej recenzji. Są to:

1) *Amphilochii Iconiensis, Opera: orationes pluraque alia quae supersunt, nonnulla etiam spuria*, wyd. C. Datema (CChrGr 3), Turnhout-Leuven 1978, s. XXX + 382.

2) *Procopii Gazaei, Catena in Ecclesiasten, necnon Pseudochrysostomi, Commentarius in eundem Ecclesiasten*, wyd. S. Leanza (CChrGr 4), Turnhout-Leuven 1978, s. XVII + 104.

3) *Theognosti, Thesaurus*, wyd. J. A. Munitiz (CChrGr 5), Turnhout-Leuven 1979, s. CXXII + 269.

4) *Diodori Tarsensis, Commentarii in Psalmos, I: Commentarii in Psalmos I—L.*, wyd. J.-M. Olivier (CChrGr 6), Turnhout-Leuven 1980, s. CXXV + 328.

1) Amfiloch z Ikonium był niewątpliwie jedną z najwybitniejszych postaci Azji Mniejszej IV w., ale zarazem znajdował się w cieniu trzech wielkich Ojców Kapadockich: Bazylego Wielkiego, Grzegorza z Nazjanzu, którego był prawdopodobnie kuzynem, i Grzegorza z Nyssy. Urodzony ok. 340, otrzymał doskonałe wykształcenie, ale porzucił karierę i udał się na pustelnię, skąd Bazyl go wyciągnął, aby nim obsadził metropolię w Ikonium. Cieszył się przyjaźnią św. Bazylego, który mu dedykował *De Spiritu Sancto*. Jako biskup cieszył się ogromnym autorytetem, był jedną z dominujących postaci Soboru Konstantynopolskiego I, przewodniczył i brał udział w synodach; dowodem jego autorytetu jest cytowanie go przez sobory powszechne. Przyszłość jednak okazała się dla niego mniej

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

łaskawa: dzieła częściowo zaginęły, jak *De Spiritu Sancto*, inne zachowały się fragmentarycznie. Dodać trzeba, że dotychczasowe wydanie jego dzieł zawarte w PG 39 nie należało do najlepszych.

Nowe wydanie dzieł Amfilocha przez C. Datemę zawiera następujące utwory: dziewięć homilii: I. *In natalitia Domini*, II. *In occursum Domini*, III. *In Lazarum*, IV *In mulierem peccatricem*, V. *In diem Sabbati Sancti*, VI. *In illud „si possibile est”*, VII. *De recens baptizatis*, VIII: *In Zacchaeum*, IX. *In illud „non potest Filius a se facere”*, dzieło *Contra haereticos*, *Epistula synodalis* oraz fragmenty. Obok dzieł uważanych za autentyczne przez Datemę publikuje on również dzieła uznane przez niego za *spuria*. Są to: *Oratio in Mesapentecosten*, fragmenty oraz dwa teksty w językach wschodnich: koptyjska *de Abraham patriarcha* i syryjska *de recta fide*, wydane przez L. van Rompay.

Już na pierwszy rzut oka widać brak bardzo ważnego dzieła *Iambi ad Seleucum*, a dalej wśród *spuria* nie znajdujemy homilii *In illud „quia Pater maior me est”*, ponieważ, jak tłumaczy wydawca, *versio facile inveniatur* cytując *Le Muséon* 43 (1930) 317—364; brakło mu fantazji, by móc się domyślić, że istnieją kraje, gdzie „*Le Muséon*” *non inveniatur*.

Tom surowo został oceniony przez S.J. Voicu (*Augustianum* 19, 1979, 359—364). Autor recenzji wskazuje wprawdzie na postępowanie wydania Datemy w stosunku do wydań poprzednich, ale równocześnie stwierdza, że opuszczono dzieła hagiograficzne i ascetyczne (dotąd nie wydane). Wśród *spuria* wydano homilię *In Mesapentecosten* przypisaną przez M. Sachot (*Rev. sc. relig.* 51, 1977, 234—245) Leoncjuszowi z Bizancjum. Ponadto — wedle tego samego autora — homilia *In occursum Domini* (II) i *In Lazarum* (III) są dziełami Leoncjusza z Bizancjum, a homilię *De recens baptizatis* (VII) uważa również nie za dzieło Amfilocha; wyraża on także wątpliwość co do autentyczności homilii *In natalitia Domini* (I). Za autentyczne natomiast uważa Voicu homilie VI i IX oraz wydaną przez Mossa w „*Le Muséon*”.

Dla pełnego obrazu dodajmy, że zdaniem M. Geerarda w *Clavis Patrum Graecorum* numery 3230—3254 dotyczące autentyczności dzieł Amfilocha różnią się od poglądów C. Datemy i S. J. Voicu. Trudno jest więc w tej chwili wydać osąd co do autentyczności czy nieautentyczności dzieł Amfilocha, ponieważ *sub iudice lis est*. Można natomiast wysunąć pod adresem wydawców trzy postulaty:

1. przed wydaniem tomu ustalić definitywnie — o ile to jest możliwe — autorstwo tekstów;
2. wydawać wszystkie dzieła danego autora, a nie liczyć na „łatwo dostępne” publikacje;
3. bardziej uwzględniać tradycję orientálną, jak to mamy już w wydaniu dzieł Amfilocha.

Ostatnio wśród patrologów słyszy się zdanie, że należy przywrócić Amfilochowi właściwe mu miejsce wśród Ojców Kapadockich: powinno się go wymieniać jako czwartego spośród nich. (Por. H. Gstrein, *Amphilochus von Ikonium. Der vierte „Grosse Kappadokier”*, *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 15, 1966, 133—145). Warto przytoczyć tu opinię C. Datemy w tej sprawie: „Amfiloch był żarliwym obrońcą ortodoksji w dyskusjach trynitarnych i chrystologicznych jego czasów. Ale nie ukazał on nowych dróg i czuje się w jego dziełach właściwie brak wykształcenia filozoficznego i indywidualnego zaciekawienia pytaniami stawianymi przez współczesnych. Mimo wielkiej czci doznawanej po śmierci, szczególnie wśród antiocheńczyków, nie wydaje się nam, aby ten tak gruntownie tradycyjny teolog zasłużył na określenie czwartego Ojca Kapadockiego” (s. XXX).

2) Księga Koheleeta nie cieszyła się u Ojców zbyt wielkim powodzeniem. Uważano ją nawet za „mniej natchnioną” — tak twierdził Teodor

- z Mopsuestii i inni komentatorzy szkoły antiocheńskiej. Aleksandryjczycy natomiast komentowali ją alegorycznie. Komentarzy do Księgi Koheleta nie pozostało wiele. Oto najważniejsze z nich, podane chronologicznie: Orygenes — komentarz nie zachowany. Por. Hieronymus, *Commentarius in Ecclesiastem*, CChrL 72, 249—361; *Epistula* 33,4. Omówienie i wydanie fragmentów: S. Leanza, *L'esegesi di Origene al libro dell' Ecclesiaste*, Reggio Calabria 1975.
- Grzegorz Cudotwórca, PG 10, 988—1018.
- Dionizy Aleksandryjski, nie zachowany. Fragmenty PG 10, 1577—1588; C. L. Feltoe, *Dionysiou leipsana*, Cantabrigiae 1908, s. 204—227. Świadectwa o tym komentarzu: Euzebiusz, HE 7, 26, 3; Hieronim, *O mężach...* 69 (PSP 6, 91—93). Omówienie, poprawienie błędów wydania Feltoe: S. Leanza, *Il Commentario sull' Ecclesiaste di Dionigi Alessandrino*, w: *Scritti in onore di S. Pugliatti*, t. 5, Milano 1978, s. 399—429.
- Dydym Aleksandryjski, odnalezione fragmenty papirusowe w Tura są stopniowo wydawane. Por. *Clavis Patrum Graecorum* II, nr 2555.
- Grzegorz z Nyssy, 8 homilii, PG 44, 615—754; P. Alexander, w: *Gregorii Nysseni, Opera*, t. 5, Leiden 1962, s. 277—442.
- Ewagriusz, fragmenty zachowane w katenach. Prawdopodobnie opierał się na tym komentarzu Olimpiodor. Por. A. Labate, *L'esegesi di Evagrio sull' Ecclesiaste*, w: *Studi in onore A. Ardizzoni*, Messina (w druku).
- Nil z Ancyry, fragmenty zachowane w katenach.
- Teodor z Mopsuestii, fragmenty syryjskiego przekładu: W. Strothmann, *Das Buch Kohelet und seine syrische Ausleger. Erkenntnisse und Meinungen*, 1, Wiesbaden 1973, s. 238, 233 n. (tu należy skorygować dane J. Quastena, *Initiation...*, t. 3, s. 570).
- Olimpiodor. PG 93, 477—628. Jest to raczej katena niż komentarz. S. Leanza nazywa go *commentario catenistico*.
- Grzegorz z Atrygentu, PG 98, 741—1181.
- Ponadto istnieje 5 katen: Prokopa z Gazy (por. niżej), Polichroniusza (por. A. Labate, *Nuovi codici della catena sull' Ecclesiaste di Policronio*, Augustinianum 18, 1978, 551—553), katena Barberiniana (CodBarbGr. 388), *Trium Patrum* tj. wzięta z Grzegorza z Nyssy, Grzegorza Cudotwórcy i Maksyma Wyznawcy; por. S. Lucà, *La catena dei Tre Padri sull' Ecclesiaste*, w: *Studi in onore di A. Ardizzoni*, Messina (w druku) oraz nowo odkryta przez A. Labate katena w Cod. Hauniensis Gr 6.
- Obszerne kateny do Koheleta zostały omówione w starej, lecz ważnej pracy: M. Faulhaber, *Hochlied, Proverbien- und Predigerkatenen*, Wien 1902. Nowe opracowanie syntetyczne: S. Leanza, *La catene esegetiche sull' Ecclesiaste*, Augustinianum 17(1977) 545—552 (bibliografia). Aktualnie badaniem katen greckich Koheleta zajmuje się grupa filologów przy Instytucie Filologii Klasycznej Uniwersytetu w Messynie, Katedra Literatury Chrześcijańskiej Starożytnej w składzie: S. Leanza, A. Labate, S. Lucà.
- Komentarze łacińskie:
- Grzegorz z Elwiry, fragmenty, PLS 1, 526. Por. *Clavis Patrum Latinorum* 556^b.
- Hieronim, CChrL 72, 147—361.
- Salonius, PL 53, 967—1012.
- W tej sytuacji ważnym wydarzeniem dla historii egzegezy Koheleta jest wydanie dwóch nowych komentarzy do tej księgi przez A. Leanza.
- Pierwszy komentarz to fragmenty kateny Prokopa z Gazy zawarte w Marcianus Gr. 22. Fragmenty Prokopa stanowią komentarz do komentarza Olimpiodora. Ten ostatni znajduje się pośrodku rękopisu,

na marginesie natomiast spisano fragmenty Prokopa, co widać z fotografii rękopisu zawartego w tym tomie.

Prokop z Gazy, żyjący na przełomie V i VI w., słusznie został nazwany przez O. Bardenhewera (*Geschichte...* 5, s. 86) „der grösste Katenenschmied des Altertums”, stąd znaczenie tej kateny: jest to nie tylko najstarsza kateną, ale też opracowana przez najwybitniejszego autora katen. Co więcej — na podstawie analizy kateny tzw. *Trium Patrum* wynika, że pochodzi ona właśnie od kateny Prokopa. Dzięki tej właśnie katenie mógł Leanza poprawić tekst kateny Prokopa (s. XVI). Zostały w niej użyte fragmenty pism Orygenesesa, Grzegorza Cudotwórcy, Dionizego Aleksandryjskiego, Dydyma, Ewagriusza i Nila. Przy dziewięciu fragmentach nie podano autora.

Tekst wydany przez S. Leanza jest opatrzony podwójnym komentarzem skryptystycznym, na który zwrócił szczególną uwagę, podając miejsca paralelne w katenach, oraz patrystycznym i krytycznym.

Drugi komentarz do Koheleta to tekst Ps. Chryzostoma, wydany przez Leanza z użyciem materiałów przygotowanych przez niedawno zmarłego M. Richarda (por. ColTh 49, 1979, z. IV, s. 186—189) na podstawie rkp. Patn. 161.

W komentarzu tekst przypisany jest św. Janowi Chryzostomowi, jednak analiza stylu i treści wskazuje, że autorem jego nie był biskup Konstantynopola: styl jest prosty, egzegeza według Leanzy *humilis et demissa* (s. 55). Zresztą porównanie tekstów autora komentarza z tekstami Jana Chryzostoma nawiązującymi lub cytującymi Koheleta wykazują wyraźną rozbieżność, choć bywają i miejsca podobne. Nie wiadomo również nic o tym, by Jan Chryzostom pozostawił po sobie komentarz do Koheleta, ani też nie znajdujemy w katenach do tej księgi fragmentów z imieniem Jana Chryzostoma. Jednak autora komentarza zbliża do Jana Chryzostoma, niechęć do alegorii. Jeżeli więc idąc za alegorią aleksandryjską uważano, że Kohelet jest typem Chrystusa mówiącego do mistycznego Kościoła (np. Orygenes czy Grzegorz z Nyssy), to autor komentarza uważa, iż „mówi do świata o rzeczach zwykłych” (1,1, s. 67) i przyjmuje tezę Teodora z Mopsuestii o ograniczonosci natchnienia Koheleta.

Obydwa krótkie utwory wydane przez Leanzę (kateną Prokopa 34 strony, komentarz do Koheleta 30 stron) nie zmieniają prawdopodobnie poglądów na historię egzegezy tej księgi, niemniej stanowią cenny przyczynek do jej poznania. Być może, wydanie komentarza Teodora z Mopsuestii przyniesie wyjaśnienie trudności tekstów i przyczyni się do lepszego ich zrozumienia. Żałować jednak należy, że autor tego wzorowego wydania nie dał zestawienia słów greckich, a przynajmniej nie zaznaczył, czy nowe teksty nie zawierają jakiegoś *hapax legomenon*.

3) Wydanie *Thesaurus Teognosta* wskazuje, że seria CChrGr nie zamierza ograniczyć się do pisarzy i dzieł epoki patrystycznej, ale wkracza również w średniowiecze, z czego wynikałoby, iż dla zasięgu języka greckiego spełniać będzie rolę CChrL i CChrMed.

Thesaurus jest ciekawym dziełkiem teologii popularnej XIII wieku. Powstał w latach 1204—1252, we wschodniej części cesarstwa, gdzie były aktualne spory z muzułmanami i Żydami. Autorem jego jest mnich Teognost, autor dziełka *Kephálaia neptiká*. Jest autorem części dzieła oraz samej kompilacji, która jednak ulegała różnym przemianom. Tekst stanowi coś w rodzaju florilegium, należałby więc do gatunku literackiego zwanego *thesaurus* — „skarbiec”. Jest to swego rodzaju katechizm dla dorosłych. Zasady, którymi kieruje się Teognost, w wyborze i układzie dziełka są typowo pedagogiczne: nie interesuje go ani teologia dla niej samej, ani spekulacja filozoficzna; uważa, że dobry katechizm dla dorosłych powinien zaczynać się od określenia sytuacji historycznej chrześcijaństwa, natomiast

wiadomości dogmatyczne i apologetyczne stawiać na drugim miejscu (por. s. XLVIII).

Thesaurus jest swoistego rodzaju katechizmem, „podręcznikiem wiary chrześcijańskiej”. Autor stara się zebrać w nim całą wiedzę, potrzebną, aby osiągnąć niebo. Dzieli się on na dwadzieścia rozdziałów bardzo nierównych. Można je podzielić na cztery sekcje. Pierwsze siedem krótkich rozdziałów to streszczenie Starego Testamentu podkreślające moralny aspekt wydarzeń. Rozdział VIII mówi o bóstwie Chrystusa, IX — o jedności wiary, X — o niebezpieczeństwie apostazji, XI stanowi apologię wiary chrześcijańskiej przeciw Żydom i muzułmanom, XII to wykład nauki o sakramentach, XIII mówi o boskim macierzyństwie Maryi, w XIV znajdujemy wykład siedmiu soborów powszechnych. Rozdział XV i XVI, stanowiące jedną trzecią dzieła, mają być autorstwa jakiegoś Amfilocha, biskupa z przełomu IX i X wieku (nie chodzi tu w każdym razie o Amfilocha z Ikonium), i jest w nich mowa o rzeczach ostatecznych. Rozdziały te poruszają osobny problem, któremu autor wstępu poświęca wiele stron, a jest nim problem tekstów przypisywanych Amfilochowi. Rozdziały XVII i XVIII stanowią zarys ascezy, jakby „wprowadzenie do życia pobożnego” obficie zaczerpniętego z apoftegmatów. Rozdział XIX zawiera zachętę skierowaną do cesarza, a XX — zestaw wiadomości z filozofii i teologii w formie pytań i odpowiedzi. Jak określa Munitiz stanowią one sumę wiadomości religijnych, które powinny znać gentleman w średniowiecznym Bizancjum (s. XI).

Florilegium to ma charakter praktyczny, nie jest to więc florilegium typu teologicznego, bardzo rozpowszechnionego w późnej patrystyce, i stąd wypływa jego znaczenie i oryginalność. Nie znaczy to, że nie zawiera ono ciekawych wiadomości z dziedziny teologii, co wykazano we wprowadzeniu do tomu. Tekst jest pisany językiem prostym, okraszony anegdotkami i barwnymi opowiadaniem, i na tym polega jego urok. Ponadto daje nam obraz zainteresowań przeciętnego człowieka cesarstwa bizantyńskiego, nie przedstawia więc *theologiam doctam*, ale *theologiam mediam*. I na tym polega wielka wartość wydanego dziełka.

4) Z obszernej twórczości Diodora z Tarsu (ok. 330—393) zachowały się wyłącznie fragmenty. *Clavis Patrum Graecorum* zawiera tylko 8 pozycji jemu przypisywanych (nr 3815—3822). Jest to skutek zrzucenia na niego odpowiedzialności za nestorianizm: zrobił to najpierw Cyryl Aleksandryjski w swoim *Contra Diodorum et Theodorum* (438 r.), a później synod konstantynopolski z 499 r.

Stąd też wydanie *Komentarza do Psalmów* pod imieniem Diodora z Tarsu staje się jednym z wielkich wydarzeń patrologii lat ostatnich. Czy jest to jednak tekst Diodora? Komentarz zawarty w PG 33, 1587—1616 jest nieautentyczny i pochodzi ze szkoły aleksandryjskiej (*Clavis* 3818 nota b).

Anonimowy *Komentarz do Psalmów*, przypisywany w niektórych rękopisach Anastazemu, metropolicie Nicei, żyjącemu ok. 700 r., zwrócił uwagę takich uczonych jak J. Lebreton, M. Jugie czy M. Richard. Zainteresował się nim L. Mariès, który pracował nad nim przez wiele lat. Owocem tej pracy są liczne artykuły poświęcone temu komentarzowi. Wydał go jednak J.-M. Olivier, najpierw jako pracę doktoratu trzeciego cyklu na uniwersytecie paryskim, a następnie jako szósty tom CChrGr — obydwaj jednak wydania obejmują tylko pierwsze 50 psalmów. Tekst grecki tego komentarza nie jest przypisywany w żadnym rękopisie Diodorowi; fragmenty dzieł Diodora zawarte w katenach niewiele tu pomagają. J.-M. Olivier idąc za L. Marièsem uznaje go jednak za tekst Diodora opierając się na następujących argumentach:

a) Wstęp do psalmu 118 jest małym traktatem o typowo antiocheńskiej tendencji zwalczającej alegorię, której przeciwstawia teorię. Z księgi Suda

natomiast wiemy, że właśnie Diodor napisał pracę *Tis diaphorà theorías kai allegorías*, która stanowiła prawdopodobnie niewielki traktat.

b) Autor „Komentarza” zwalcza herezje w szczególny sposób zwalczane przez Diodora, a więc manichejczyków, arian, Pawła z Samosaty, Marcelego z Ancyry, Fotyna i innych. Te same tendencje znajdujemy w *Komentarzu do Psalmów*. Brak jednak zwalczanych powstał Diodora apolinarystów. Można jednak na to odpowiedzieć, że traktat powstał przed jego dziełami przeciw apolinarystom, napisanymi pod koniec życia.

c) Autor *Komentarza do Psalmów* opiera się wyraźnie na tekście greckim „antiocheńskim” *Psalmów*. Co więcej, wydaje się, że dzięki „Komentarzowi” będzie można uzupełnić wiadomości dotyczące wersji „antiocheńskiej” *Psalterza*.

d) Uwagi o śpiewie psalmów „na przemian” nawiązują być może do wprowadzenia tego śpiewu w Antiochii przez biskupa Flawiana, przyjaciela Diodora.

Pozostaje jeszcze problem imienia Anastazego z Nicei. Otóż nic nam nie wiadomo, by taki patriarcha napisał komentarz do psalmów, i to na tak wysokim poziomie. Skąd jednak wzięło się to imię? Autor wstępu wysuwa dwie hipotezy: umieszczono je albo dla ocalenia traktatu Diodora wtedy, kiedy jego dzieła ulegały zniszczeniu, albo przez pomyłkę przepisywacza.

Jak widać argumentacja nie jest ostatecznie decydująca, niemniej wydaje się wyraźnie przechylać szalę na rzecz Diodora, tym bardziej, że chrystologia jest typowo przedchalcedońska, a brak wzmianek o apolinarystach wskazywałby na datę powstania przed wybuchem apolinaryzmu, który znalazł bardzo żywy oddźwięk w Antiochii. Oprócz Diodora nie ma w Antiochii w tych latach pisarza, który mógłby napisać takie dzieło.

Tom opatrzony w obszerny wstęp do całości „Komentarza”, w którym obszernie omówiono problemy krytyczne i jedność utworu oraz problem autorstwa, zawiera komentarz do pierwszych pięćdziesięciu psalmów oraz indeksy biblijne; reszta indeksów znajdzie się prawdopodobnie w ostatnim tomie. Należy więc oczekiwać na jak najszybsze ukazanie się następnych tomów.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

2. „Chrześcijańskie tomy” serii „Aufstieg und Niedergang der römischen Welt”

Wydawcy wielkiej serii studiów *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, wychodzącej pod redakcją H. Temporini i W. Haase w wydawnictwie zachodniobermberskim W. de Gruyter, z 23 tomem serii „Principat” doszli do czasów chrześcijańskich¹. Redaktorem tomu jest W. Haase. Warto dodać, że tomy „chrześcijańskie” poprzedził tom 16 w trzech częściach poświęcony religii rzymskiej oraz tom 19 w dwóch częściach poświęcony judaizmowi.

Ze względu na wagę tego wydawnictwa warto podać zawartość tego pierwszego tomu, zawierającego ważne studia uczonych przeważnie niemieckich i amerykańskich.

¹ *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, wyd. H. Temporini i W. Haase, część II: *Principat*, t. 23: *Religion (Vorkonstantinisches Christentum: Verhältnis zu römischem Staat und heidnischer Religion)*, wyd. W. Haase, Berlin, W. de Gruyter, t. 23,1 — 1979, s. VIII + 868, t. 23,2 — 1980, s. 869—1550.

Tom 23,1

E. A. Judge (North Ryde, N. S. W.), „*Antike und Christentum*”: *Towards a Definition of the Field. A Bibliographical Survey*, s. 3—58; K. Aland (Münster Westf.), *Das Verhältnis von Kirche und Staat in der Frühzeit*, s. 60—246; P. Keresztes (Waterloo, Ontario, Canada), *The Imperial Roman Government and the Christian Church, I. From Nero to the Severi*, s. 247—315; *From Gallienus to the Great Persecution*, s. 375—386; Ch. Soumagne (†), M. Meslin (Paris), *De la légalité du Procès de Lyon de l'année 177*, s. 316—339; M. Sordi (Milano), *I rapporti fra il Cristianesimo e l'impero dai Severi a Gallieno*, s. 340—374; C. Andresen (Göttingen), „*Siegreiche Kirche*” im Aufstieg des Christentums. *Untersuchungen zu Eusebius von Caesarea und Dionysios von Alexandrien*, s. 387—459; W. Schäfke (Köln), *Frühchristlicher Widerstand*, s. 470—723; J. Helgeland (Fargo, N. D.), *Christians and the Roman Army from Marcus Aurelius to Constantine*, s. 724—834; L. J. Swift (Lexington, Ky.), *War and the Christian Conscience, I. The Early Years*, s. 835—868.

Tom 23, 2

P. Stockmeier (München), *Christlicher Glaube und antike Religiosität*, s. 871—909; R. P. C. Hanson (Manchester), *The Christian Attitude to Pagan Religion up to the Time of Constantine the Great*, s. 910—973; C. A. Contreras (Fresno, Cal.), *Christian Views of Paganism*, s. 974—1022; D. L. Jones (Columbia, S. C.), *Christianity and the Imperial Cult*, s. 1023—1054; S. Benko (Fresno, Cal.), *Pagan Criticism of Christianity During the First Two Centuries, A. D.*, s. 1055—1118; A. Meredith (Oxford), *Porphyry and Julian Against the Christians*, s. 1119—1149; E. Ferguson (Abilene, Tx.), *Spiritual Sacrifice in Early Christianity and its Environment*, s. 1151—1189; A. Hamman (Besançon-Rome), *La prière chrétienne et la prière païenne, formes et différences*, s. 1190—1247; D. H. Wiens (Fresno, Cal.), *Mystery Concepts in Primitive Christianity and in its Environment*, s. 1248—1284; J. Helgeland (Fargo, N. D.), *Time and Space: Christian and Roman*, s. 1285—1305; G. Lease (Santa Cruz, Cal.), *Mithraism and Christianity: Borrowings and Transformations*, s. 1306—1332; A. F. Segal (Toronto, Ontario), *Heavenly Ascent in Hellenistic Judaism, Early Christianity and the Environment*, s. 1333—1394; J. S. Hanson (Wellesley, Mass.), *Dreams and Visions in the Graeco-Roman World and Early Christianity*, s. 1395—1427; K. Berger (Heidelberg), *Hellenistisch-heidnische Prodigien und die Vorzeichen in der jüdischen und christlichen Apokalyptik*, s. 1248—1469; A. B. Kolenkow (Berkeley, Cal.), *Relationships between Miracle and Prophecy in the Greco-Roman World and Early Christianity*, s. 1470—1506; D. E. Aune (Chicago, Ill.), *Magic in Early Christianity*, s. 1507—1553.

Jak z powyższego zestawienia widać, po obszernym i zupełnie fundamentalnym artykule dotyczącym tego, co dziś nazywa się po prostu *Antike und Christentum*, omówiono problem państwa i chrześcijaństwa do Konstantyna Wielkiego, następnie zajęto się problemem religii chrześcijańskiej i pogańskiej (właściwie — różnych form pogaństwa) w ich wzajemnym stosunku.

Ze względu na wagę publikacji będziemy omawiali kolejne tomy „chrześcijańskie” *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* w miarę ukazywania się tomów.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

3. „Jahrbuch für Antike und Christentum” 23 (1980)

Rocznik JAC za lata 1978 i 1979 omawialiśmy w poprzednich biuletynach. Należy się więc zająć najnowszym rocznikiem. Zawiera on następujące artykuły: C. Gnifka (Münster in Westf.), *Kalógeros. Die Idee des „guten Alters” bei den Christen*, s. 5—21; W. Wischmeyer (Heidelberg), *Die Aberkiosinschrift als Grabepigramm*, s. 22—47; C. T. H. R. Ehrhardt (Bonn—Otago, New Zealand), *Constantinian Documents in Gelasius of Cyzicus, Ecclesiastical History*, s. 48—57; J. Doignon (Besançon), *„Ipsius enim genus sumus” (Actes 17, 28^b) chez Hilaire de Poitiers. De saint Paul à Virgile*, s. 58—64; S. Döpp (München), *Prudentius' Gedicht gegen Symmachus. Anlass und Struktur*, s. 65—81; R. von Haeling (Düsseldorf), *Damascius und die heidnische Opposition im 5. Jahrhundert nach Christus. Betrachtungen zu einem Katalog heidnischer Widersacher in der Vita Isidori*, s. 82—95; W. Cramer (Gerleve, Münster), *Irrtum und Lüge. Zum Urteil des Jakob von Sarug über Reste paganer Religion und Kultur*, s. 96—107; C. Colpe (Berlin), *Heidnische, jüdische und christliche Überlieferung in den Schriften aus Nag Hammadi IX*, s. 108—127; E. M. Rupprechtsberger (Linz), *Ein römischer Grabstein aus Lentia (Linz). Spätantike Porträts des 4. Jahrhunderts aus der Austria Romana*, s. 128—140; E. Dinkler-von Schubert (Heidelberg), *Arca und scrinium. Zur Ikonographie und Zweckbestimmung spätrömischer Kästchen*, s. 141—157.

Obszerne recenzje książek, raczej dokładne omówienie znajdujemy na s. 158—188. Tom kończy się wiadomościami z Joseph-Dölger-Institut.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

4. Wśród jugosłowiańskich publikacji patrystycznych

W polskiej literaturze teologicznej na ogół mało się wie o tym, co wydaje się w Jugosławii, a teologowie jugosłowiańscy nie interesują się — świadczą o tym bibliografie poniżej omówionych książek — polskimi publikacjami. By zaradzić temu, omówimy pobieżnie dwie pozycje dotyczące antyku chrześcijaństwa, które ukazały się w Jugosławii.

Tomislav J. Šagi-Bunić należy do najwybitniejszych teologów współczesnej Chorwacji. Z dziedziny teologii historycznej zajmuje się okresem Soboru Chalcedońskiego. Jemu to zawdzięczamy zakrojoną na wielką skalę historię starochrześcijańskiej literatury w języku chorwackim, której pierwszy tom pokrótce omówimy: *Povijest kršćanke literature, I: Patrologia od početku do sv. Ireneja*, Zagreb 1976, Kršćanska Sadacnost, s. 512. Tom otwiera zagadnienia wstępne, po czym autor omawia następujące tematy: Ojcowie Apostolscy, apokryfy, literatura o męczennikach, początki poezji, apologeci (z omówieniem literatury antychrześcijańskiej i Filona z Aleksandrii), dzieła kaznodziejskie, dzieła heretyków (gnoza i montaniści) oraz pisarzy antyheretyckich, szczególnie św. Ireneusza. Omawiany tom podaje wiadomości historyczne i naukę dogmatyczną autorów. Każdy rozdział zawiera wybraną literaturę. Najbardziej interesujące są dane o literaturze pisanej w językach Jugosławii.

W języku słoweńskim ukazała się monografia św. Grzegorza Wielkiego: F. K. Lukman, *Gregorij Veliki in njegova doba*, Celje 1980, s. 283. Wstęp historyczny o czasach św. Grzegorza napisał J. Šašel, życie autora oraz podstawowe wiadomości o studiach dotyczących Grzegorza Wielkiego opracował M. Smolik. K. F. Lukman (1880—1958) był wybitnym dogmatykiem i patrologiem słoweńskim. Wykładał w Mariborze, a następnie był profesorem na wydziale teologicznym w Lublanie. Jego uczniowie jeszcze dziś wspominają jego wielkie zdolności dydaktyczne. Jest autorem licznych przekładów Ojców Kościoła na język słoweński. Żałować należy, że autorzy

opracowań nie podali bibliografii tego wybitnego patrologa słoweńskiego. Praca Lukmana ma wprawdzie charakter popularyzatorski, ale opiera się na szerokiej bazie źródłowej, zwłaszcza na listach oraz na rozległej wiedzy autora. Tom zawiera obszerny wybór z pism św. Grzegorza. Książka jest ładnie wydana, opatrzona licznymi indeksami i ilustracjami.

ks. Marek Starowiejski, Warszawa

5. Przekłady starożytnych reguł zakonnych

Polski przekład starożytnych reguł zakonnych jest czwartą inicjatywą tego rodzaju w literaturze światowej². Każdy z tomów posiada jednak swój własny profil. Warto je więc omówić.

Na wartość reguł zakonnych zwrócono uwagę dość późno: wynikiem tego jest fakt, że dotąd posługujemy się „najnowszym” wydaniem kodeksu reguł, dokonanego przez św. Benedykta z Aniane w IX w. Wiek XX, a szczególnie czasy powojenne, przyniosły zainteresowanie się regułami, czego wynikiem jest wydanie krytyczne szeregu reguł (wymieniono je na s. 21—24 *Starożytnych reguł zakonnych*; dodać należy do s. 23 wydanie krytyczne *Regula Tarnantensis*, dzieło F. Villegas, RBened 84, 1974, 7—65). Wydania te stanowią etapy przygotowywanego nowego *Codex Regularum*.

Pierwszy przekład reguł zawdzięczamy opatowi klasztoru św. Pawła za Murami w Rzymie: G. Turbessi, *Regole monastiche antiche*, Roma 1974, Studium, s. 484. O ile mi wiadomo, nowe wydanie ukazało się w 1980. Swoją pracę autor poprzedził dwoma popularnymi tomikami: *Ascetismo e monachesimo prebenedettino*, Roma 1961 oraz *Ascetismo e monachesimo in S. Benedetto*, Roma 1965 (obydwa tomiki były wznawiane). Wybór Turbessiego zawiera następujące reguły: z Qumran, prawodawstwo św. Pachomiusza, przekład łaciński reguł św. Bazylego pióra Rufina, prawodawstwo św. Augustyna (*Regula ad servos, Ordo monasterii* oraz *Regula consentoria*), regułę Rabbuli z Edessy, regułę Ojców i II regułę Ojców, regułę św. Cezarego z Arles dla dziewczyc, „Regułę Mistrza” (fragmenty), regułę św. Benedykta. Tom opatrzony jest wstępem ogólnym i bibliografią (dobrą, lecz dość chaotycznie ułożoną), wstępami i bibliografiami do poszczególnych reguł. W tomie Turbessiego budzić wątpliwości może rozpoczęcie wyboru regułą z Qumran, włączenie w prawodawstwo augustyńskie *Regula consentoria* oraz przekład tylko tekstu Rufinowego spośród licznych dzieł monastycznych św. Bazylego. Jest to jednak zbiór dający dobry przekrój reguł wschodnich i zachodnich, wyraźnie tak ułożonych, by podkreślić znaczenie reguły św. Benedykta.

W rok później wybitny znawca monastycyzmu prof. K. Suso Frank (Fryburg Bryz.) wydał dziełko zupełnie innego rodzaju: *Frühes Mönchtum in Abendland, I—II*, Zürich-München 1975, s. 463 + 330 (Artemis Verlag). Nie jest to *stricto sensu* zbiór reguł, ale szereg utworów dotyczących starożytnego monastycyzmu zachodniego. W tomie I znajdujemy przekład *De operibus monachorum* św. Augustyna, *De institutis caenobiorum* Jana Kasjana, rozdział *Institutiones Kasjodora* poświęcone życiu zakonnemu, regułę Pawła i Stefana, list do Florentyny (tzw. reguła św. Leandra z Sewilli) oraz regułę św. Izydora z Sewilli. Tom II zawiera: życie Marcina z Tours Sulpicjusza Sewera, życie św. Germana z Auxerre Konstancjusza z Lyonu, życiorysy Ojców z Jury, życie Kolumbana Jonasza z Bobbio oraz życie Gallusa Wettiego. Widzimy więc, że o ile pierwszy tom poświęcony jest prawodawstwu i urządzeniom życia monastycznego, o tyle drugi omawia wielkie postaci życia zakonnego Zachodu. Brak w tomie reguł św. Benedykta i Augustyna jest wprawdzie wytłumaczony ilością znakomitych przekładów niemieckich tych reguł, choć — prawdę mówiąc — wolelibyśmy mieć zebrane razem wszystkie ważne

dokumenty dotyczące życia zakonnego Zachodu. Odczuwa się brak przynajmniej fragmentów *Regula Magistri*. Tom jest poświęcony życiu zakonemu Zachodu, nie ma w nim reguł św. Pachomiusza i Bazylego, choć wiemy jaki wielki wpływ wywarły one w przekładzie łacińskim na życie zakonne Zachodu. Poszczególne utwory zawierają dobre wstępy i bibliografię w wyborze. Tom przeznaczony jest dla szerokiego odbiorców i wydaje się być doskonałym przykładem właściwie pojętej popularyzacji na wysokim poziomie. Może się z niego dużo nauczyć i laik, i zawodowy historyk czy patrolog.

Trzecim wyborem reguł jest tom 9. omawianej w biuletynie (por. STV 51, 1951, nr 1, s. 139—141) serii *Vie monastique*, wydawanej przez opactwo w Bellefontaine: *Règles monastiques d'Occident (IVe—VIe s.), d'Augustin à Férreol*, w przekładzie O. V. Desprez OSB (Ligugé) z wstępem A. de Vogüé OSB, Bellefontaine 1980, s. 398, (mała poligrafia). Tom wyraźnie jest ograniczony do reguł zachodnich: zawiera regułę św. Augustyna, regułę IV Ojców, wschodnią, Makarego, trzecią regułę Ojców, regułę Cezarego z Arles, Aureliana, *Tarnantensis*, Ferreola oraz Pawła i Stefana. Jak widać, w tomie posiadamy prawodawstwo galijskie z wyjątkiem św. Augustyna (Afryka) oraz Pawła i Stefana (Italia). Przekład oparty jest na najnowszych wydaniach krytycznych, zawiera dobre komentarze. Warto dodać, że posiadamy szereg przekładów innych reguł w języku francuskim: kilka przekładów reguły św. Benedykta, „Regułę Mistrza”, przetłumaczoną i opatrzoną komentarzem przez A. de Vogüé w *Sources Chrétiennes* 105—107, 1964—1965, regułę św. Pachomiusza i *Pachomiana Latina* przełożoną przez P. Delisle, w: *L'Esprit de monachisme pachômien*, Bellefontaine 1973, 1980². Prawodawstwo zakonne św. Bazylego w przekładzie francuskim wydał L. Lèbe OSB, Maredsous 1969, s. 367 + 199 (Ed. de Maredsous).

Dla porównania warto przytoczyć układ tomu przekładów polskich reguł monastycznych. Po przeglądzie bibliograficznym reguł zakonnych na Wschodzie i Zachodzie zostały podane przekłady: prawodawstwa św. Pachomiusza, reguły i *Ordo monasterii* św. Augustyna; z reguł galijskich: *Monita* Porkariusza i prawodawstwo św. Cezarego z Arles; z reguł Italii: reguła Pawła i Stefana, wybór „Reguły Mistrza”, reguła św. Benedykta; z reguł iroszkockich mamy regułę św. Kolumbana. W końcu podano dwie reguły hiszpańskie: św. Leandra z Sewilli (List do Florentyny) oraz Izydora z Sewilli. Teksty opatrzone są krótkimi wstępami i podstawową bibliografią.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

6. Nag Hammadi — nowe publikacje

Liczba publikacji związanych z badaniem gnostycyzmu stale powiększa się. Ostatni wykaz nowych prac z tej dziedziny podaje D. M. Scholer, *Bibliographia gnostica. Supplementum IX* (za rok 1979), *Novum Testamentum* 22 (1980) 352—384. Ożywienie prac naukowych pochodzi ze studiów nad tekstami z Nag Hammadi. W serii studiów i edycji tekstów tej biblioteki (*Nag Hammadi Studies*) jako tom 16 ukazała się praca: *Nag Hammadi Codices, Greek and Coptic Papyri from the Cartonnage of the Covers*, wyd. J. W. B. Barns (†), G. M. Browne i J. C. Shelton, Leiden 1981

² *Starożytne reguły zakonne*, wybór, wstępy, opracowanie ks. M. Starowieyski, opracowanie redakcyjne ks. E. Stanula, Warszawa 1980, Akademia Teologii Katolickiej, s. 343 (*Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy* t. 26).

s. 162. Tom ten zawiera publikacje i angielskie tłumaczenie greckich i koptyjskich fragmentów przechowanych w kartonażu kodeksów z Nag Hammadi. Pierwsze prace w tym kierunku podjął nieżyjący już dziś, J. W. Barns (por. J. Barns *Greek and Coptic Papyri from the Covers of the Nag Hammadi Codices. A Preliminary Report, Nag Hammadi Studies* 6, Leiden 1975, s. 9—18). Kartonaż koptyjskiej biblioteki został opublikowany również w *Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices, Cartonnage*, Leiden 1979, s. XXIII + 72 pl. W tomie 16 serii z Lejdy, teksty greckie przygotowali J. Barns i J. C. Shelton, a teksty koptyjskie G. M. Browne. W oprawie 8 kodeksów zachowało się 153 drobnych fragmentów tekstów greckich oraz 19 koptyjskich. Tom opatrzony wprowadzeniem do szeregu zagadnień i zasad edycji tego rodzaju tekstów. Fragmenty zostały ponumerowane i opatrzone angielskim tłumaczeniem, oczywiście, gdy było ono możliwe. Publikacja ta ma wielkie znaczenie dla ustalenia miejsca i czasu powstania biblioteki z Nag Hammadi. Można ustalić, że rękopisy te powstały po roku 350 w okolicach dzisiejszego Nag Hammadi. J. C. Shelton ustosunkował się krytycznie do wcześniejszych hipotez Barnsa, jakoby miejscem powstania tych tekstów miały być klasztory pachomiańskie. Jego zdaniem sprawę należy wyjaśnić dopiero po dokładnej analizie opublikowanych tekstów.

Wśród dostępnych nam publikacji tekstów z Nag Hammadi, warto odnotować czeskie tłumaczenie Ewangelii Tomasza z II kodeksu z Nag Hammadi: Petr Pokorný, *Tomásovo evangelium*, preklad s výkladem, Praga 1981, s. 160, wydawnictwo Wydziału Teologii Ewangelickiej. P. Pokorný, nowotestamentalista z CSSR, zajmuje się we wstępie ogólną charakterystyką Ewangelii Tomasza, a więc jej tekstem i związkami z greckimi fragmentami z Oxyrynchos, analizuje tradycję Ewangelii Tomasza, a zwłaszcza związek struktury tego utworu z jego teologiczną treścią. Tłumaczenie każdego logionu opatruje krótkim komentarzem. Wybrana bibliografia informuje również o czeskich pracach o Nag Hammadi. Całość zamykają indeksy — biblijny i słów greckich, oraz streszczenie angielskie wstępu. Jest to pierwsze tłumaczenie utworu z Nag Hammadi na język czeski.

W Polsce ukazało się: W. Myszor, *Zagadnienie modlitwy gnostyków*, Tarnowskie Studia Teologiczne 8 (1981) 35—44, gdzie znajdziemy tłumaczenie trzech gnostyckich modlitw z Nag Hammadi: *Modlitwy Apostoła Pawła z I kodeksu, Modlitwy Jakuba o śmierć z V i Modlitwy (hermetyków) z VI kodeksu*. W „Przeglądzie Orientalistycznym” ma się ukazać artykuł *Koptyjska biblioteka z Nag Hammadi*, w którym prócz ogólnej informacji znajdziemy kilka uwag na temat znaczenia tych tekstów dla badań języka koptyjskiego oraz badań religioznawczych.

ks. Wincenty Myszor, Warszawa

II. KOMUNIKATY

1. Czy Orygenes został potępiony?

Orygenes, nieobecny dotąd w literaturze teologicznej polskiej, wkra-
cza w nią, na razie poprzez przekłady. Miejmy nadzieję, że trud tłumaczy:
ks. A. Zajkowskiego, który po raz pierwszy na język polski przełożył
dzieło Orygenes (Rozprawa z Heraklidesem), Katarzyny Augustyniak
(Filokalia) i niestrudzonego S. Kalinkowskiego, któremu zawdzięczamy
już cztery przekłady podstawowych dzieł wielkiego Aleksandryjczyka,
pociągnę za sobą i pracę patrologów, i historyków dogmatu.

W miesięczniku „Życie i Myśl” 31 (1981) nr 2, s. 135—139 pojawił się
ciekawy artykuł, raczej obszerna recenzja przekładu *Filokalii* pt. *Blżej*

Orygenes. Autor J. Szymusiak z dużym zaangażowaniem przedstawia znaczenie Orygenesesa w literaturze patrystycznej oraz straty wynikłe z jego nieobecności przez wiele wieków w myśli teologicznej. Pisze: „Nawet ostatni wydawcy jego *Zasad* (Wstęp, str. 7) powtarzają utartą legendę, że został on potępiony jako heretyk przez Sobór Powszechny w Konstantynopolu w roku 553... Okazuje się, że żadnego dekretu o potępieniu Orygenesesa przez sobór nie znajdujemy wśród dokumentów soborowych, chociaż sam pochopnie — *flens dico* — napisałem w *Breviarium Fidei* (s. 219), że nowe potępienie orygenizmu nastąpiło na Soborze w Konstantynopolu... Cesarz Justynian wprawdzie uważał się za tegoż teologa i w roku 543 — w trzysta lat po śmierci Orygenesesa... — zmusił patriarchę Menasa do potępienia „nauk Orygenesowskich”. Działo się to w dziesięć lat przed soborem powszechnym, który zwołano w Konstantynopolu wiosną 553 r. Na wstępie do soboru, jeszcze przed obradami, cesarz Justynian wymógł na uczestnikach podpis wyrażający zgodę na potępienie owych nauk. Ale do akt soboru nie włączono żadnego dekretu potępienia” (s. 136).

I to jest prawda. Nie posiadamy wprawdzie żadnego dekretu potępiającego Orygenesesa, ale równocześnie nie tylko jeden Sobór Konstantynopolski II, lecz aż cztery sobory wprost wyraziły potępienie nauki Orygenesesa. Podany niżej przekład tekstów soborowych tłumaczę na podstawie *Conciliorum oecumenicorum decreta*, curantibus J. Alberigo, J. A. Dosetti, P. P. Joannou, C. Leonardi, P. Prodi, consultante H. Jedin, Bologna 1973. Zbierzmy więc odpowiednie teksty:

Sobór Konstantynopolski II, rok 553: Anatematyzm 11: „Jeśli ktoś nie wyklina (*anathematidzei*) Ariusza, Eunomiusza, Macedoniusza, Apolinarego, Nestoriusza, Eutychesa i Orygenesesa wraz z ich bezbożnymi pismami i wszystkich innych heretyków *tūs állus pántas hairetikūs*)... ten niech będzie przeklęty (*toitòs anáthèma èsto*)” (*Decreta...*, s. 119). Orygenes postawiony jest tu na jednej linii z twórcami wielkich herezji IV w.; przeciw niektórym z nich zostały zwołane sobory powszechne.

Sobór Konstantynopolski III, lata 680—681: „Piąty święty synod, który tu zgromadził przeciw Teodorowi z Mopsuestii, Ariuszowi, Macedoniuszowi, Dydy mowi, Orygenesowi...” (*Decreta...* s. 125). Nie ma tu mowy o potępieniu, ale o zgromadzeniu soboru przeciw wyliczonym heretykom.

Sobór Nicejski II, rok 787, terminus: po wymienieniu Nestoriusza, Eutychesa, Dioskura, Sewera i Piotra podaje: „...z nimi bajania (*mytheúmata*) Orygenesesa, Ewagriusza, Dydy ma wyklinamy (*anathematidzomen*)” (*Decreta...*, s. 134 n).

Sobór Konstantynopolski IV, lata 869—870: „Wyklinamy Sewera i Piotra i Zohora Syryjczyka, także Orygenesesa, który głosił rzeczy próżne (*qui vana sapuit*) i Teodora z Mopsuestii...” (*Decreta...*, s. 161).

Sobór Florencki, rok 1442, bulla unii z koptami: „Liczne błędy Orygenesesa i jego zwolenników, szczególnie zaś na temat szatanów oraz innych potępionych i ich pokuty i uwolnienia, zostają odrzucone i potępione (*reprobati atque damnati sunt*)” (*Decreta...*, s. 580).

Tak wyglądają fakty. Historyk teologii i soborów powinien dokładnie określić wagę i znaczenie tych potępień, które pozostają faktem. Trudno te fakty pomijać, nawet w imię zachwyty nad teologią wielkiego Aleksandryjczyka, przed którego geniuszem chyłę czoło podobnie jak to czyni J. Szymusiak.

Dochodzi jeszcze jeden fakt, wspomniany zresztą przez J. Szymusiaka: na Orygenesesa powołują się dokumenty Soboru Watykańskiego II, by podać kilka miejsc tylko: *Lumen gentium* 6 (*In Matt.*), tamże 40 (*In Rom.*), *Ad gentes* 9 (*In Lc, In Mt, In Ier.*), *Presbyterorum ordinis* 7 (*Contra Cel.*). Dodajmy, że podobnie wygląda sprawa Teodora z Mopsuestii, potępianego z Orygenesem, którego sobór cytuje kilkakrotnie (np. *Lumen gentium* 21, *Presbyterorum Ordinis* 7, *Dei Verbum* 16), oraz Dydy ma Ślepego (*Lumen gen-*

tium 8). Powstaje ciekawy problem: człowiek potępiony *expressis verbis* przez cztery sobory jest cytowany przez inny sobór jako autorytet. Sprawa pozostaje do dyskusji.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

2. „Latinitas”

Pismo to powstało w 1953 r. pod protektoratem Stolicy Apostolskiej. Pełny jego tytuł brzmi: *Commentarii linguae Latinae excolendae provehendae cura operis fundati, cui nomen Latinitas, auspice Sede Apostolica editi*. Założycielem „Latinitas” był kardynał Antonio Bacci, wielki humanista i znawca antyku, autor bardzo użytecznego słownika wyrazów, które niełatwo oddać po łacinie: *Lexicon eorum vocabulorum, quae difficiliter Latine redduntur* (Romae³ 1955, s. XII, 710). Pismo, wydawane przez zespół dobranych znawców języka łacińskiego, początkowo wychodziło trzy razy w roku. Celem „Latinitas” jest rozszerzenie kultury rzymskiej i chrześcijańskiej poprzez kultuwanie języka łacińskiego, jak też połączenie trwałymi więzami, jakim jest wspólny język, wszystkich narodów zamieszkujących glob ziemski. Stąd główny akcent pisma skierowano na propagowanie „łaciny żywej”: pisanie po łacinie o sprawach antyku, podawanie praktycznych wskazówek do nauki tego języka, tworzenie nowych wyrazów łacińskich, organizowanie konkursów na utwory łacińskie pisane prozą i wierszem. „Latinitas” szybko zostało uznane w szerokich kręgach miłośników kultury rzymskiej i chrześcijańskiej. Na jego łamach np. w okresie dwudziestolecia publikowało swoje artykuły lub utwory pisane prozą czy wierszem ponad 250 autorów.

W przeglądzie czasopism zagranicznych, jaki podajemy w *Biuletynie patrystycznym*, zwracamy uwagę na artykuły, które poruszają tematykę antyku chrześcijańskiego. Dlatego „Latinitas” interesuje nas przede wszystkim jako czasopismo, które uwzględniła tematykę patrystyczną. Tu trzeba zaznaczyć, że w pierwszym okresie istnienia tego pisma, to jest do 1977 r., artykuły dotyczące antyku chrześcijańskiego pojawiały się nieregularnie. Najczęściej miały one związek z obchodzonymi uroczystościami lub rocznicami ku czci Ojca Kościoła czy pisarza chrześcijańskiego. Tak np. do ogłoszenia przez Pawła VI św. Benedykta patronem Europy (1964 r.) nawiązują: C. Egger, *S. Benedictus, Europae Patronus, fautor Latinitatis*, *Latinitas* 21 (1973) 224—225 oraz wiersze A. Lentini, *Ad S. Benedictum Europae Patronum*, *Latinitas* 21 (1973) 226 i *Dies gratiae et gloriae*, *Latinitas* 24 (1976) 67—68. 1500 rocznica upadku Cesarstwa Rzymskiego (476 r.) była okazją do napisania artykułu dla I. M. Mira, który przypomniał relację Orozjusza na ten temat; artykuł nosi tytuł *Orosius extrema Imperii Romani tempora narrat*, *Latinitas* 24 (1976) 128—158. Fakt wprowadzenia do liturgii Mszy św. czterech modlitw eucharystycznych skłonił M. Rizziego do przedstawienia dziejów anafory św. Jana Chryzostoma w łacińskim przekładzie w artykule: *De S. Joannis Chrysostomi liturgia in Latinum conversa*, *Latinitas* 24 (1976) 54—61.

Można też znaleźć artykuły nie związane bliżej z żadnym wydarzeniem. Tak np. A. Piovesan zebrał wypowiedzi św. Augustyna na temat pokoju w artykule: *Quid de pace sanctus Augustinus censeat*, *Latinitas* 21 (1973) 4—7. I. del Ton zajął się ukazaniem piękna języka, jakim posługiwał się św. Hieronim; artykuł jego jest zatytułowany: *S. Hieronymus novus novae Latinitatis aurifex*, *Latinitas* 24 (1976) 200—209. Od czasu do czasu zamieszczane są w „Latinitas” wybrane fragmenty tekstów łacińskich Ojców Kościoła.

Od 1977 roku „Latinitas” wychodzi jako kwartalnik ze zmienionym układem. Zawartość każdego zeszytu została podzielona na kilka części. Najwięcej

miejsca zajmują zagadnienia związane z działalnością pisma (*Rerum Latinarum acta*), artykuły na temat metod i zasad nauczania języka łacińskiego (*Res didactica*), wykazy nowych wyrażen łacińskich (*Verba nova*) czy publikacje utworów pisanych po łacinie prozą lub wierszem (*Latine scribendi specimina*). Wydzielona została tematyka związana z literaturą; wprowadzono specjalne rubryki dla literatury pogańskiej (*Litterae Latinae*), chrześcijańskiej (*Latinitas Christiana vel Disciplina Patrum*), średniowiecza (*Latinitas mediae aetatis*) i renesansu (*Latinitas humanistarum*). Ponadto w każdym zeszyście zamieszczone są krótkie recenzje wydanych książek (*Quorundam existimationes librorum*); są to na ogół omówienia rozpraw dotyczących antyku pogańskiego, chociaż trafiają się także recenzje książek poruszających tematykę patrystyczną.

W latach 1977—1980 artykuły dotyczące antyku chrześcijańskiego pojawiają się w „*Latinitas*” regularnie, przeważnie jeden w każdym zeszyście. Najwięcej uwagi poświęcono w tym okresie Tertulianowi. Wszystkie artykuły były dziełem R. Uglione, który zajmuje się zagadnieniem stylu i języka Tertuliana. W artykule: *Tertulliani scribendi genus in opusculo quod De monogamia inscribitur*, *Latinitas* 25 (1977) 167—173, wykazuje, że *De monogamia* jest najbardziej charakterystycznym dziełem Tertuliana, gdyż widoczne są w nim wszystkie właściwości stylistyczne tego pisarza. Natomiast w artykule: *Interpretationes Tertullianae*, *Latinitas* 27 (1979) 259—264, proponuje ważne uzupełnienia do krytycznego wydania tekstu *De monogamia* (1,1; 8, 2; 8, 6) znajdującego się w wydaniu: *Tertulliani opera, Corpus Christianorum (Series Latina)*, I—II, Turnhout 1954. Na wzajemne relacje zachodzące pomiędzy terminami: *regula* i *disciplina* zwraca uwagę w artykule: „*Regula — Disciplina*” *apud Tertullianum*, *Latinitas* 25 (1977) 260—265. W oparciu o analizę wypowiedzi Tertuliana R. Uglione dochodzi do wniosku, że znaczenie tych terminów zostało wyraźnie rozgraniczone. Zasługi Tertuliana jako propagatora języka łacińskiego zostały ukazane w artykule: *S. F. Tertulliani singularibus dotibus splendens Latinitas*, *Latinitas* 26 (1978) 21—29. Problematykę moralną porusza artykuł: *Tertullianus in secundas nuptias*, *Latinitas* 27 (1979) 94—100. Autor przeprowadza analizę wypowiedzi Tertuliana na ten temat, a zwłaszcza z dzieł: *Ad uxorem*, *De exhortatione castitatis*, *De monogamia*, i w oparciu o nie stawia wniosek, że zwalczanie przez Tertuliana powtórnego małżeństwa — za czym opowiadali się i inni pisarze chrześcijańscy — jest dla niego jedynie punktem wyjścia do ataku na samą instytucję małżeństwa.

Dwa artykuły poświęcono św. Janowi Chryzostomowi; oba są autorstwa C. Nardiego. Artykuł: *Quibus de fontibus Iohannes Chrysostomus praestigatorum exemplum sumpserit*, *Latinitas* 27 (1979) 180—182, porusza zagadnienie oryginalności opowiadania o kuglarzach w mowie św. Jana Chryzostoma do mieszkańców Antiochii (*Ad populum Antiochenum* XIX, 4 PG 49, 195—196), a artykuł: *Quid de margaritarum origine Ioannes Chrysostomus senserit*, *Latinitas* 28 (1980) 95—99, podejmuje to samo zadanie wobec opowiadania o pochodzeniu pereł, znajdującego się w książeczce *De vana gloria et de educandis liberis* 21 (SC 188).

Ten sam autor w artykule: *Quaedam Basilii Magni apud Theodoretum Cyrensem expressa*, *Latinitas* 26 (1978) 263—273, wykazał, że Teodoret z Cyru był zależny od św. Bazylego Wielkiego. Dowód swój oparł na zestawieniu *De Graecarum affectionum curatione* Teodoreta z Cyru z *Ad adolescentes de libris gentilium legendis* Bazylego Wielkiego.

Ponadto C. Riggi w artykule: *De Christi interpellationibus in Psalmo LXXXV secundum Augustini expositionem*, *Latinitas* 25 (1977) 87—91, zwraca uwagę na interpretację św. Augustyna tego psalmu mesjańskiego. M. Rizzi w artykule: *De unitate et sanctitate Ecclesiae*, *Latinitas* 26 (1978) 94—98, zastanawia się nad relacją między właściwościami Kościoła *unitas* i *sanctitas*. Powodem tych refleksji jest krytyczne wydanie *Symbolu*

nicejsko-konstantynopolskiego (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, Friburgi 1962, 20), gdzie brak jest wyrazu *sanctam (hagian)* w zdaniu: (*Credimus) in unam sanctam catholicam et apostolicam Ecclesiam*.

Kilka artykułów poświęcono poetom chrześcijańskim. I. Parisella w artykule: *De pulcherrima S. Paulini Nolani epistula consolatoria ad Pam-machium*, *Latinitas* 26 (1978) 189—199, wskazuje na poetycki talent Paulina z Noli na podstawie analizy listu konsolacyjnego, zaadresowanego do Pam-machiusza, senatora i przyjaciela św. Hieronima, po śmierci żony Pauliny.

C. Pavanetto w artykule: *Synesius, Cyrenensis episcopus*, *Latinitas* 27 (1979) 183—186, przedstawia sylwetkę Synezjusza, biskupa Cyreny, żyjącego na przełomie IV i V wieku, i omawia jego twórczość poetycką; dokonał też przekładu na łacinę kilku fragmentów jego hymnów religijnych.

Interesującego zabiegu dokonał G. Wallner w artykule: *Evangelii locus poetice exornatus*, *Latinitas* 28 (1980) 172—184, porównując ze sobą poetyckie opisy wskrzeszenia Łazarza (J 11, 1—45); są nimi: *Evangeliorum libri IV Juwenkusa*, *Apoteosis Prudencjusza*, *Carmen paschale Seduliusza* oraz *Christias Hieronima Vida*.

Trzeba też wspomnieć o dwóch wierszach A. Lentinięgo: *In sanctum Benedictum dum anno hoc MCMLXXX natalis eius MD sollemniter ubique recolitur (Carmen saeculare)*, *Latinitas* 28 (1980) 64—65 oraz *Ioanni Paulo II P.M.*, *Latinitas* 28 (1980) 243—244, napisanych dla uczczenia 1500 rocznicy urodzin św. Benedykta z Nursji.

ks. Kazimierz Obyrcki, Warszawa

3. Zmarli

12 IX 1977 zmarł w Rzymie o. Gabriel M. Roschini z zakonu serwitów NMP (OSM). Był profesorem na Papieskim Uniwersytecie Laterańskim w Rzymie i na Wydziale Teologicznym „Marianum”. Wśród ogromnej ilości prac — ich bibliografię zestawili G. M. Besutti w *Marianum* 41 (1979) 5—63 — znajdują się również ważne publikacje z dziedziny mariologii patrystycznej. Warto tu wymienić wielokrotnie przerabianą kilkutomową mariologię (ostatnie znane mi wydanie *Isola dei Liri* 1969 pt. *Maria Santissima nella storia della Salvezza*), której pierwszy tom zawiera zestaw świadectw na temat Maryi, m. in. z epoki patrystycznej, opatrzonych obfitą bibliografią. Ponadto w bibliografii znajdujemy szereg opracowań monograficznych tematów z mariologii patrystycznej (np. Wniebowzięcie) czy poszczególnych autorów (German z Konstantynopola, Ps. Dionizy, Tykoniusz).

W 1980 zmarł prof. Geoffrey William Hugo Lampe, Regius Professor of Divinity na uniwersytecie w Cambridge. Dziełem jego życia jest dobrze znany wszystkim patrologom *A Patristic Greek Lexikon*, Oxford 1961 nn., stanowiący uzupełnienie dla literatury okresu patrystycznego słownika greckiego H. G. Liddell, R. Scotta. Prof. Lampe był autorem szeregu prac, spośród których warto podkreślić syntezę historii dogmatu epoki patrystycznej *Christian Theology in the Patristic Period*, zawartą na str. 22—180 dzieła *A History of Christian Doctrine* pod red. H. Cunliffe Jones i B. Dreyery, Edinburgh 1978.

23 III 1980 zmarł w Granadzie (Hiszpania) o. José Antonio de Aldama, jezuita. Był profesorem Uniwersytetu Gregoriańskiego w Rzymie, a po ukończeniu wojny domowej w Hiszpanii zorganizował wydział teologiczny w Granadzie. Był wyjątkowo wszechstronnym uczonym: zajmował się teologią dogmatyczną (brał udział w opracowaniu wielokrotnie wydawanej *Sacrae Theologiae Summa*), zajmował się szczególnie mariologią patrystyczną — tu trzeba wymienić jego dwie ważne prace: *Virgo Mater. Estudios de teologia*

a

greckie-
regu pr

patristica, Granada 1963 oraz *Maria en la Patrística de los siglos I y II*, Madrid 1970; spośród jego prac z dziedziny teologii hiszpańskiej na uwagę zasługuje ważne studium *El Símbolo Toledano I, su texto, su origen, su posición en la historia de dos símbolos*, Roma 1934. Ponadto de Aldama jest autorem podstawowego repertorium z dziedziny homiletyki patrystycznej *Repertorium Pseudochrysostomicum*, Paris 1965. Bibliografię prac maryjnych wraz z życiorysem J. de Aldama podaje w *Marianum* 42 (1980) jego uczeń prof. C. Pozo SJ.

24 XII 1980 zmarł wielki teolog i orientalista ks. prof. René Draguet, profesor emerytowany Katolickiego Uniwersytetu w Louvain. Pozostawił on wiele prac z dziedziny teologii patrystycznej jak np. *Julien d'Halicarnasse et sa controverse avec Sévère d'Antioche*, Louvain 1924, krótka i zwięzła historia dogmatu (wyd. II, Paris 1946). Wystarczy przeglądać jakikolwiek indeks patologii (np. Quasten'a), by przekonać się o wielkim dziele naukowym prof. Dragueta. Do końca życia był redaktorem naczelnym znakomitej serii tekstów orientalnych *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* (CSCO), a równocześnie odpowiedzialnym za dział syryjski w tej kolekcji. Prof. Draguet doprowadził CSCO do rozkwitu. Tam też opublikował szereg tekstów: wydał słownik do Nowego Testamentu sahidzkiego (CSCO 196, Subs. 16), *Asceticon* Abba Izajasza (CSCO 289—290, Syr 120—121; CSCO 293—294, Syr 122—123), syryjski tekst *Historia Lausiaca* (CSCO 389—390, Syr 169—170). Zmarły łączył umiejętność filologa-wydawcy i teologa, znawcy doktryn epoki patrystycznej.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

W dniu 19 marca 1980 roku zmarł ks. dr Władysław Śpikowski, pierwszy tłumacz *Adversus haereses* św. Ireneusza na język polski. Urodził się 18 maja 1897 roku w Kępnie Wlkp. Po studiach w Seminarium Duchownym w Poznaniu i święceniach kapłańskich studiuje dalej w Strasburgu. W 1925 r. kończy studia pracą doktorską: *La doctrine de l'Eglise dans St. Irénée* (1926). Obszerne fragmenty tej pracy publikuje następnie w różnych artykułach w języku polskim: *Nauka o Kościele św. Ireneusza*, *Przegląd Teologiczny* 9 (1928) 159—166; *Polemika świętego Ireneusza z gnostykami o Bogu*, *Collectanea Theologica* 14 (1933) 38—91; 389—522, oraz (samostatnie) *Lwów* 1935; *Prymat rzymski według św. Ireneusza, Contra Haereses II*, 3, 2, *Przegląd Teologiczny* 10 (1929) 369—377.

W roku 1937 w redakcji *Pism Ojców Kościoła* był już gotowy do druku jako kolejny tom POK jego przekład *Przeciw herezjom* Ireneusza. Po latach, w liście z dnia 14. 03. 1978 r. ks. Śpikowski napisał: „niestety, to polskie tłumaczenie *Adversus haereses* nie wyszło drukiem z naszej drukarni i przepadło na zawsze” (por. A. Król, *Wkład polskich teologów do badań nad Ireneuszem w XX wieku*, praca seminaryjna, 1979, maszynopis w Bibliotece Śląskiego Seminarium Duchownego w Katowicach).

Ks. Śpikowski był również cenionym katechetą i propagatorem odnowy liturgicznej. Formacja patrystyczna jego teologii pozwoliła mu zrozumieć na długo przed Soborem Watykańskim II znaczenie liturgii we współczesnym duszpasterstwie.

ks. Wincenty Myszor, Warszawa